

W.F. Wertheim, een tegendraadse kroniekschrijver van maatschappelijke omwenteling

Jan Breman

SOC 12 (3): 321–350

DOI: 10.5117/SOC2016.3.BREM

Verantwoording

De redactie van *Sociologie* heeft ingestemd met mijn voorstel een portret van Willem Frederik Wertheim (1907-1998) te publiceren. Waarom een portret van deze markante socioloog die gespecialiseerd was in Zuidoost-Azië? Mijn antwoord erop is dat zo'n profiel aan de ene kant licht wil werpen op de sociale herkomst van de betrokkene alsmede op de doorwerking daarvan in diens werk en leven. Maar aan de andere kant ook hoe hij in de gevolgde loopbaan en gang door het leven zich uitspreekt over het maatschappelijk bestel en de veranderingen die zich daarin hebben voltrokken. Enerzijds geworteld te zijn in een door plaats en tijd bepaald milieu en omgekeerd, de verdiscontering van die uitrusting en ervaring uitgebracht in het sociologisch oordeel erover. Deze wisselwerking staat centraal in dit essay. Van Wertheims sociaalwetenschappelijke verdiensten wil ik bij wijze van inleiding een drietal met name noemen.

In de eerste plaats zijn breuk met koloniale overheersing na eerst als jong ambtenaar aan handhaving van dit belang dienstbaar te zijn geweest. Die wending in zijn bestaan is hem niet in dank afgenomen in een samenleving waarin wel de herinnering aan vijf jaren van vreemde bezetting in leven wordt gehouden maar die de eigen en veel langduriger onderwerping van volken elders in de wereld zelfs achteraf nog als een beschavingsmissie voorstelt. De neiging 'ons Indië' als een verloren gegaan nationaal erfgoed te beschouwen staat haaks op de maatschappelijke en wetenschappelijke stellingname waarvan Wertheim getuigde.

In de tweede plaats, nauw verbonden met zijn veroordeling van kolonialisme was de aanklacht vervat in de publieke rede waarmee deze teruggekeerde expatriate zijn benoeming op een Amsterdamse leerstoel aan-

vaardde. Daarin verwierp hij de scheidslijn getrokken tussen blank en bruin als rassenwaan, bedoeld om de machtsuitoefening van weinigen over velen te legitimeren. Anders dan zijn vroege voorganger Sebald Rudolf Steinmetz keerde Wertheim zich tegen het sociaal-darwinisme waarvan deze Nederlandse grondlegger van de sociale wetenschappen pleitbezorger was geweest. De toepassing ervan in door hem aangehangen eugenistiek vatte gemengdbloedigheid op als degeneratie van het blanke ras. Onder de heersende klasse in het overzeese rijksdeel kon deze leer op onverholen bijval rekenen. De rangorde naar huidskleur in de kolonie tot stand gebracht was een gereede voedingsbodem voor een virulent racisme waarvan ook het moederland doordrongen zou raken. Met zijn ontkrachting ervan als mythe liep Wertheim vooruit op het verzet tegen discriminatie op grond van ras en etniciteit dat in de sociaalwetenschappelijke literatuur geleidelijk veld heeft gewonnen, zij het zonder veel afbreuk te hebben gedaan aan de alledaagse praktijk van denigratie en achterstelling van 'de Ander'. De nalatenschap van het koloniaal verleden heeft diepe sporen achtergelaten zowel in de samenlevingen die zich hebben vrijgevochten als in die welke hun 'bezittingen' moesten prijsgeven. Wertheim deed daarvan in zijn geschriften verslag.

Ten slotte komt Wertheims distinctie tot uiting in zijn fundamentele afwijzing van het onderscheid tussen westerse en niet-westerse sociologie dat in het midden van de vorige eeuw gangbaar werd. Eraan ten grondslag lag de idee dat de westerse samenleving zich had gemoderniseerd en afstand tot landen en volken schiep die in dynamiek achterbleven bij dit voorlijke deel van de mensheid. Zeker, de verhouding achterstand-voorsprong droeg een tijdelijk karakter want het moderniseringsproces dat zich door de wereld heen voltrok stond met verwestersing gelijk en die uitkomst op termijn gold als ontontkombaar. Omdat de sociologie geacht werd in de westerse samenleving te zijn ontstaan droegen theorievorming en begrippenapparaat het stempel van die oorsprong. Hieruit volgde dat deze discipline haar studieveld tot het eigen maatschappijtype beperkt hield. Sociologie werd tot westerse sociologie verklaard en niet-westers werd het etiket om het overgrote deel van de wereld sociaalwetenschappelijk in kaart te brengen. Het was een verlegenheidsterm die al gauw plaats maakte voor de meer wervende aanduiding als ontwikkelingssociologie. Tal van opleidingen en instituten werden opgericht en met leerstoelen bekleed om zich aan de mooie doelstelling te wijden: ontwikkeling – verwestersing dus – te brengen waar die op eigen kracht niet of traag op gang kwam. Het opzij zetten van het gros der mensheid als vallend buiten het domein waarbinnen de (westerse) sociologie zich bewoog was een weten-

schapsopvatting waarbij Wertheim weigerde zich neer te leggen. Terecht, want wat voor niet-westerse of ontwikkelingssociologie doorging lijkt geruisloos uit de academische arena verwijderd te zijn. De herbezinning die nog steeds gaande is staat natuurlijk niet los van de manier waarop het proces van globalisering verloopt. De getrokken scheidslijnen verbijzonderen het contrast aan het begin van de vorige eeuw geconstrueerd tussen antropologie en sociologie als respectievelijk de studie van primitieve en beschaafde volken.¹ Deze disciplinaire tweedeling vindt haar oorsprong in de gescheiden studie van 'eigen soortgenoten' tegenover 'vreemd volk', een taakverdeling die in onderwijs en onderzoek nog steeds herkenbaar is. Wertheim bood krachtig verzet tegen deze wetenschapsopvatting zoals de nu volgende bespreking van zijn leven en werk leert. Bij wijze van slotopmerking teken ik nogmaals aan dat ik dit portret van Wim Wertheim wil markeren in de context van zijn tijd en plaats maar daarbij de relevantie van de bijdrage die hij leverde naar het heden door wil trekken.

Op weg naar een koloniale loopbaan

Wim werd in 1907 in Sint Petersburg geboren en groeide hier in zijn jonge jaren op. De stad kwam na de revolutie van 1917 Leningrad te heten om na de val de Sovjet-Unie weer tot de oude Russische naam te worden herdoopt. Samen met zijn iets oudere broer was hij de zoon van Nederlandse ouders die als expatriates deel uitmaakten van de stedelijke bourgeoisie. Drie inwonende bedienden maakten deel uit van het huishouden en kinderjuffrouwen waren belast met de zorg voor de opgroeiende jongens. Na de politieke omwenteling die alle expatriates dwong het land te verlaten kwamen de Wertheims naar Nederland terug. Na de middelbare school studeerde Wim rechten aan de Universiteit van Leiden rechten waar hij eind 1928 doctoraalexamen deed. De economische crisis die was uitgebroken maakte het moeilijk een baan te vinden en zijn sollicitaties voor een ambtelijke betrekking liepen in deze crisistijd op niets uit. Een aanvullende studie Indisch recht ter voorbereiding op een aanstelling bij de rechterlijke macht in de kolonie bracht uitkomst. Naast de colleges die ervoor gevolgd moesten worden zette Wim zich aan het schrijven van een proefschrift waarbij hij de prominente hoogleraar burgerlijk recht Eduard Meijers bereid vond hem te begeleiden. Op de promotie midden 1930 volgde tegen het einde van het jaar het examen Indisch recht. Het vertrek naar de Oost was nu aanstaande en kort ervoor trouwde hij met Hetty Gijse Weenink, die hij uit zijn studententijd kende en die tot haar dood in 1988 een nauw

betrokken partner zou blijven in de wetenschappelijke loopbaan van haar echtgenoot. Bij aankomst in Nederlands-Indië kreeg Wim een aanstelling als tweede man in de landraad van de Lamponger districten in Zuid-Sumatra. In die functie deed hij praktijkervaring op met de rechtspleging waaraan de inheemse bevolking was onderworpen. Het verblijf in Telok Betong duurde niet lang want op voorspraak van zijn Leidse promotor kreeg de jonge jurist al binnen een half jaar de uitnodiging op het Departement van Justitie in Batavia te komen werken. Hij werd geplaatst bij de afdeling Rechtswezen, wat inhield dat hij juridische adviezen opstelde voor ambtelijke instanties en wetgeving voorbereidde.²

Als vanzelfsprekend was het echtpaar ingeburgerd geraakt in de koloniale leefwijze, wat het sociale leven tot omgang met de Europese gemeenschap beperkte en huisvesting inhield in een wijk die voldeed aan het onderscheid naar rang en stand van deze elite. De afstand tot andere groepen waarin de bevolking was uitgesplitst bleef groot en werd nauwgezet in acht genomen. Al tijdens de bootreis leerde het echtpaar contact met alle soorten van 'de Ander' te vermijden en plaatsing op een buitenpost voltooide hun gewenning aan de code van betamelijk gedrag. Terug in het koloniale hoofdkwartier bleek het iets gemakkelijker om buiten dit isolement van de blanke bovenlaag te treden. De belangstelling van de Wertheims voor kunst en cultuur – Hetty gaf zangrecitals begeleid door Wim op de piano – vergrootte hun maatschappelijk blikveld. Het gezelschap waarin zij zich nu bewogen strekte zich uit tot hoger opgeleide Indo-Europeanen en ook in de departementale werkkring van Wim was deze kleurschakering niet onbekend. Van enig sociaal verkeer buiten de eigen kaste was nog steeds geen sprake. Dit veranderde toen Wim, pas 28 jaar, in 1936 werd benoemd aan de Rechtshogeschool van Batavia. Hij kreeg nu als hoogleraar met de Indonesische en in het land geboren Chinese intelligentsia te maken – een paar van hen als collega's maar het merendeel als studenten. Afgezien van huisbedienden bleef het gros van de bevolking nog steeds ver buiten zicht. De uitbreiding van de koloniale machinerie had in de lagere rangen de toelating uit de geschoolde inheemsens tot het ambtenarencorps nodig gemaakt. Een kleine voorhoede slaagde erin door te dringen tot een van de weinige hogere opleidingen die de kolonie telde of zelfs een universitaire studie in Nederland te volgen. De kosten ervan betekende dat zij, hoewel op een enkele uitzondering na uitgesloten van leidinggevende posities in de bureaucratie, uit de bovenlaag van de Indonesische maatschappij afkomstig waren.

Voor de geest van verzet tegen koloniale heerschappij kreeg Wim belangstelling door zijn contact met collega's die aan *De Stuw* meewerkten,

een periodiek dat voor verlichting van de reactionaire en repressieve koloniale politiek pleitte. De bekering tot een vooralsnog gematigd progressieve koers werd versterkt toen Wim in de loop van zijn werkzaamheden meer zicht kreeg op de armoede van de inheemse bevolkingsmassa. Het in 1939-40 gehouden koeliebudgetonderzoek wees uit dat het werkvolk van suikerplantages in Midden-Java in de crisisjaren moest zien te overleven op een dagrantsoen voedsel van 1300-1400 calorieën, dalend tot minder dan 900 calorieën op sommige ondernemingen.³ Door ontvangst van studenten bij hem thuis en bezoek aan bijeenkomsten van hun studievereniging kreeg Wim meer begrip voor het vrijheidsstreven. Als lid van een commissie ingesteld om advies uit te brengen over staatsrechtelijke veranderingen, kreeg hij de opdracht over het vraagstuk van rasonderscheid een ontwerp te schrijven. In hoorzittingen verscheen een stoet van personen om van praktijken van discriminatie te getuigen waaraan zij in hun werk en het leven van alledag blootstonden. Maar de politieke top van het koloniaal bedrijf, zelf na de Duitse invasie uit het vaderland verdreven, blokkeerde elke verlichting van het regime van bezetting overzee.

Het lage levenspeil van de Indonesische bevolking sloeg in de crisis van de wereldeconomie tijdens de jaren dertig om in acute bestaansnood, een verslechtering die het onafhankelijkheidsstreven verder aanwakkerde. De ondergang van het koloniaal bewind was aanstaande en werd bezegeld toen Japan in het voorjaar van 1942 tot verovering van het grondgebied van Nederlands-Indië overging. De voormalige overheersers en hun gezinnen werden geïnterneerd – mannen en vrouwen in aparte kampen van elkaar gescheiden – en het leiderschap van de nationalistische beweging kreeg meer ruimte om in onderdanigheid aan de nieuwe Aziatische grootmacht verwezenlijking van haar doelstelling na te streven. Naar eigen zeggen kwam Wims bekering naar een uitgesproken linkse maatschappijvisie onder Japanse bezetting tot stand en raakte hij toen van de wisselwerking tussen kolonialisme en kapitalisme doordrongen. Hij voerde in gevangenschap gesprekken met sociaaldemocratisch tot socialistisch ingestelde geestverwanten over wat de toekomst in petto had. Zij waren ervan overtuigd dat na de verwachte bevrijding de oude tijden in de kolonie niet zouden terugkeren. Het merendeel van zijn kampgenoten reageerde echter met ongeloof en afwijzing op het bericht dat de nationalistische voormannen Bung Sukarno en Mohammed Hatta op 17 augustus 1945 de onafhankelijkheid van Indonesië hadden uitgeroepen. Wim slaagde er twee weken later in Batavia – nu bekend als Jakarta – te bereiken om zich met de opbouw van de Rode Kruisorganisatie te belasten, een taak waaraan in deze periode van gezagsvacuüm grote behoefte bestond. Weer twee

weken later vond een eerste ontmoeting plaats met zijn vrouw en drie kinderen die ook hun detentie hadden overleefd. Wim kreeg wel te maken de teruggekeerde koloniale autoriteiten maar bleef op afstand van hen en zocht contact met hoge Indonesische leiders in een vergeefse poging verdere escalatie tussen de nu elkaar bevechtende partijen tegen te gaan. Zijn poging vooraanstaande Nederlandse politici rechtstreeks te benaderen en hen ervan te doordringen dat van herstel van de oude orde geen sprake kon zijn, liep op niets uit. De regering gaf blijk gespeend te zijn van alle begrip voor de antikoloniale stroomversnelling die in 'ons Indië' was ontstaan. Voor het overgrote deel van de repatrianten naar het vaderland gold het gemis aan werkelijkheidsbesef in niet mindere mate. Maar de Wertheims keerden begin 1946 in een heel andere gemoedsstemming terug dan waarmee ze vijftien jaar eerder waren weggegaan.

Verandering van discipline

Wim pleitte al kort na terugkomst in Nederland publiekelijk voor aanvaarding en erkenning van de Indonesische onafhankelijkheid (Wertheim 1946). Die stellingname wekte in behoudende kringen verontwaardiging en kostte hem een hoogleraarspost in de Juridische Faculteit van de Universiteit van Leiden. Het was niet echt een tegenvaller omdat Leiden als een bolwerk van koloniale wetenschapsbeoefening gold en voorlopig daarin zou volharden. Het wetenschappelijk werk en de maatschappelijke stellingname van de gepasseerde academicus wezen nu in een heel andere richting. De nieuwe wending in zijn bestaan werd vergemakkelijkt door de historicus Jan Romein op wiens voorspraak Wim een professoraat aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam kreeg aangeboden in de pas opgerichte Politiek-Sociale Faculteit. Zij werden niet alleen naaste collega's maar raakten ook nauw bevriend. Het was een band die haar oorsprong vond in een gelijkgestemde wetenschapsopvatting over de voorbij en voortgaande ontwikkelingsgang der mensheid (Wertheim 1980). Hun samengaan in progressieve richting berustte op een verwante politieke gezindheid die van geloof en hoop in een socialistische toekomst getuigde. De linkse signatuur strekte zich trouwens uit tot de faculteit als geheel. Het zal duidelijk zijn dat de medestanders die Wim op het thuisfront aantrof in hem een pleitbezorger voor de Indonesische zaak zagen. Hij leende zich graag voor de behartiging van dit belang en werd eerst bestuurslid, korte tijd later voorzitter van de Vereniging Nederland-Indonesië. Die compromisloze steun kwam het echtpaar op een breuk te staan met tal van vroe-

gere collega's en bekenden uit het koloniaal verleden. In hun ogen was hij van medestander in wat voor een beschavingsmissie doorging overgelopen naar opstandelingen die op het verstoren van het wettig gezag uit waren. Oplossing van het conflict door onderhandelingen aan te gaan kwam niet in aanmerking. De keuze voor de harde lijn was mede ingegeven door de dreiging van een staatsgreep in Nederland beraamd door een schimmig gezelschap van conservatieve politici, voormalige koloniale beleidsvoerders, hoge militairen en grootondernemers – die elkaar hadden gevonden in de leuze *Indië verloren, rampspoed geboren*. Plannen lagen klaar voor een gewelddadige operatie waarin ook het uit de weg ruimen van een sociaaldemocratische leidsman was voorzien. Het kwam niet verder dan een aanloop tot een machtsovername die bedoeld was met goedkeuring van het vorstenhuis te worden gepleegd, maar die steun bleef uit. Wanneer de restauratieve *Putsch* doorgang had gevonden is het de vraag of zo'n radicale raddraaier als Wim een vrij man zou zijn gebleven. De samenzwering is een verzwegen episode in de geschiedschrijving ondanks de doorwerking ervan in de gevolgde politiek. Onder druk van de nog steeds invloedrijke Indische lobby zwichtte het kabinet met steun van de leidende partijen voor de roep om door militair ingrijpen 'rust en orde' in het verloren gegane rijksteel te herstellen. Alleen de Communistische Partij Nederland, met in die jaren nog een grote aanhang, had zich tegen deze laatste koloniale oorlog uitgesproken en verklaarde zich solidair met het niet gering aantal soldaten dat zich onttrok aan uitzending naar wat Indië was blijven heten. Dienstweigeraars stond een buitengewoon zware straf te wachten. In de strijd overzee die nu in volle hevigheid woedde liepen de nationale emoties hoog op. De grotendeels burgerlijke pers sprak zich in felle bewoordingen uit tegen vrienden van de vijand zoals Wertheim. Progressieve bladen daarentegen boden hem wel ruimte voor zijn feiten, meningen en commentaar. Al gauw trad hij toe tot de redactie van het maandblad *De Nieuwe Stem*, dat in de jaren van de Koude Oorlog naar ruimte zocht voor een ongebonden koers – een derde weg – tussen de beide grootmachten in het nieuwe wereldbestel. De weigering van Wim om zich onvoorwaardelijk tot 'het Vrije Westen' te bekennen droeg in de ogen van de trouwe volgelingen van die leer bij aan zijn reputatie een politieke dwarsligger of nog erger, een sympathisant van het communisme te zijn. Hij weigerde het bestuur van de universiteit inzage te geven in een toespraak die hij namens de Nederlandse delegatie in 1948 op een congres in Polen had gehouden. Wim liet na aan het dienstbevel te voldoen dat hij als een inbreuk op de academische vrijheid beschouwde. Publicatie van zijn rede korte tijd later in *Vrij Nederland* maakte duidelijk dat hij naast

kritiek op het westers kapitalisme ook de intolerantie in de Sovjet-Unie jegens andersdenkenden had veroordeeld.

De koloniale praktijk bleek een uitstekende leerschool te zijn geweest en stelde hem in staat het programma van onderwijs en onderzoek te ontwerpen waarmee hij invulling gaf aan de in 1945 ingestelde Amsterdamse leerstoel *Geschiedenis en sociologie van Indonesië*. De openbare les waarmee hij zijn academische opdracht in 1947 aanvaardde – *De Indo-Europeanen in Indonesië* – handelde over het organiserend principe van de koloniale samenleving, namelijk de verhouding tussen de rassen die van deze maatschappij deel uitmaakten. De voornaamste scheidslijn was natuurlijk die tussen blank en bruin, maar in het rechtsbestel was in de loop der tijd een veel verdergaande geleding aangebracht. Zijn kennis van dit onderwerp die hij aan het einde van zijn ambtelijke loopbaan op schrift had gesteld plaatste hij nu in de context van bredere literatuur waarin hij de Nederlands-Indische variant vergeleek met studies over de uitwerking van etnische segregatie in andere maatschappelijke stelsels, al of niet op koloniale leest geschoeid. Het vooropstellen van raciale gescheidenheid had vaak ten doel, zo stelde hij vast, verdeeldheid te zaaien in plaats van cohesie te bewerkstelligen en de legitimiteit te verzekeren van de heerschappij van weinigen over velen. Met een serie lezingen in 1948 gehouden zette Wim zich af tegen de rassenwaan die volgens hem uit de negentiende eeuw dateerde. De uitdrijving ervan was nodig om te voorkomen dat deze mythe het samenleven in de wereld ten gronde zou richten (Wertheim 1949). Maar het verklaren van racisme tot een mythe heeft niet tot het verdwijnen ervan geleid. In wat nu als met elkaar botsende beschavingen wordt voorgesteld viert aan het begin van de 21^e eeuw het rassenprobleem der mensheid opnieuw hoogtij.

Breuk met de oriëntalistische wetenschapsopvatting

Inzichten opgedaan in zijn Indische loopbaan boden Wim aanknopingspunten voor bezinning op de vraag hoe zijn positie te bepalen in een ander vakgebied dan waarin hij was opgeleid. De juridische bril waardoor hij gewend was geweest te kijken diende vervangen te worden door een sociaalwetenschappelijke benadering. Het ontwikkelen van een sociologische visie omvat meer dan zich inlezen in het vakjargon en de literatuur van een andere discipline en doet beroep op het vermogen een andere lens te gebruiken om de werkelijkheid te duiden. Ik beschouw deze wisseling van optiek als een saillante mijlpaal in het traject door hem afgelegd. De soci-

ologische verbeeldingskracht die hem al eigen moet zijn geweest klinkt opvallend door al in zijn eerste publicaties. In de bundel *Herrijzend Azië* (1950) legde hij de neergang van de koloniale gedachte vast. Maar Wim bleef niet steken in de studie van het verleden. Wat hem in het midden van de twintigste eeuw bezighield stond aan de ene kant in het teken van de wereldwijde eclips van het kolonialisme terwijl aan de andere kant die ommekeer de belofte inhield voor de opkomst van het meest volkrijke continent in herwonnen vitaliteit (zie Wertheim 1950a). Wim stond open voor de veranderingen die zich in het mondiale bestel aandienen. Het tijdperk dat in het teken van ontwikkelingspolitiek kwam te staan riep op tot samenwerking tussen landen die voor respectievelijk 'voorlijk' en 'achtergebleven' doorgingen. Over de kloof zelf en de vraag hoe die was ontstaan en kon worden overbrugd velde hij al direct een afwijkend oordeel (Wertheim 1950). Maar vooralsnog bleef hij dicht bij het vertrouwde veld van studie. *Indonesian Society in Transition: A Study of Social Change* (Wertheim 1956) was het werk waarin hij de ontwikkelingsgang van deze samenleving weergaf op een manier die grondig verschilde van de bestaande handboeken.⁴ Om te beginnen was het geschreven met de blik niet van bovenaf gericht maar van onderop. In plaats van vorsten en overheid stonden gebeurtenissen aan de maatschappelijke voet voorop. Het ging de auteur om een sociologisch perspectief in het voorwoord verduidelijkt als [...] to pay due attention to basic processes and facts such as competition between social strata, rural discontent, hunger, human bondage, class strife, which are decisive for future developments. Niet gebeurtenissen aan de top bepaalden de draad van het betoog maar veranderingsprocessen die culmineerden in het streven naar vrijwording. Het verleden begon niet met de komst van de eerste Nederlanders aan het einde van de zestiende eeuw. Van een daar-werd-wat-groots-verricht-verhaal was geen sprake. In plaats van het verloop van vreemde overheersing als een geslaagde beschavingsmissie voor te stellen werd de essentie van dit tijdvak samengevat als een patroon van verstarring en onderschikking.

Om afstand te nemen tot de klassieke bestudering van Azië, bekend als oriëntalistiek, veranderde Wim zijn leeropdracht tot *Modern History and Sociology of Southeast Asia*. Het ontbrak hem niet aan interesse voor wat aan de komst van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in het onbekende rijk van Insulinde voorafging. Dit verwijderde verleden schetste hij aan de hand van het proefschrift dat Jacob van Leur had nagelaten. Deze op jonge leeftijd omgekomen historicus had het beschikbare bronnenmateriaal op andere wijze geïnterpreteerd dan als een lofzang op de V.O.C. Wim zorgde voor de vertaling van deze belangrijke sociologisch-histori-

sche studie over het prekoloniale verleden en bracht het werk onder de titel *Indonesian Trade and Society* uit in een Engelstalige reeks (Van Leur 1955). Met deze uitgave vestigde hij de aandacht van buitenlandse vakgenoten op het voor hen ontoegankelijk gebleven Nederlandstalig wetenschappelijk werk over Indonesië. Dit gold ook voor een keuze uit het werk van Julius Boeke over het dualistisch karakter van de koloniale economie (Boeke 1966). De uitgave ging vergezeld van een aantal kritische commentaren op het concept van dualisme en verscheen in dezelfde serie: *Selected Studies on Indonesia by Dutch scholars*.

Terug in postkoloniaal Azië

De rijke oogst van tien jaar onderwijs, onderzoek en publicatie, met tal van buitenuniversitaire activiteiten aangevuld, werd in 1956-57 afgewisseld met een studieverlof in het nieuwe Azië dat Wim en Hetty ook dit keer samen bezochten.⁵ De invitatie die zij van de Indonesische autoriteiten ontvingen gaf blijk van erkentelijkheid voor de goede diensten die Wim het land als voorzitter van de Vereniging Nederland-Indonesië had bewezen. Op de heenreis brachten het echtpaar twee weken in Zuid-Azië door. Na een korte stop in Pakistan voor een lezing op de Universiteit van Lahore volgde een tocht door Noord-India waar Wim doceerde over het postkoloniale Indonesië op instituten in Delhi, Aligarh, Lucknow en Calcutta. Vroeg in oktober 1956 kwamen zij in Jakarta aan. Voor de duur van zijn verblijf werd Wim als gasthoogleraar aan de Landbouwhogeschool in Bogor verbonden. Zijn colleges handelden over bevolkingsvraagstukken en sociale demografie, een thematiek die hoog op zijn agenda stond. Graag nam hij het aanbod aan om enkele stafleden naar Oost-Java te vergezellen waar hun studenten bezig waren met een praktijkstage op het platteland. Het was in dezelfde streek waar in de koloniale tijd bij herhaling studie van de boerenhuishouding was gemaakt. Het bezoek bood de gelegenheid tot vergelijking met de vroegere toestand. Naast vooruitgang, vooral op het terrein van onderwijs, trof hij ook stagnatie of zelfs verslechtering aan, zoals een vermindering van het aandeel voor arbeid in de oogsttijd. In de loop van deze lokale bezoeken raakte Wim ervan doordrongen dat klassegeelaagdheid inherent was aan wat als de boerensamenleving aangeduid werd. Na de onafhankelijkheid waren de verschillen tussen grondbezitters en landlozen groter geworden dan voorheen en bovendien viel hem het gemis aan huisnijverheid op. Hij koos uitdrukkelijk voor een antropologische onderzoeksmethode, anders dan waarop zulke studies in de koloniale tijd ge-

baseerd waren geweest. Toen plachten dorpsbestuurders en dorpsoudsten naar de hoofdplaats van het onderdistrict te worden ontboden om onderzocht te worden over arbeidsverhoudingen enzovoorts. In afwijking daarmee

[...] bestond onze werkwijze erin, dat wij boeren uit verschillende maatschappelijke lagen, zowel meer welvarende als armere, hetzij op het veld, hetzij bij hen thuis opzochten. Wij ondervroegen ze dan niet alleen naar hun persoonlijke situatie, maar ook naar hun visie op de maatschappelijke verhoudingen in het dorp – een visie die naar gelang van de maatschappelijke positie van de ondervraagde sterk kon verschillen. Wij probeerden ons op deze manier lossers te maken van de officiële presentatie, zoals die gewoonlijk wordt verwoord door de bestuurders en dorpsoudsten als vertegenwoordigers van het plaatselijk 'establishment'.⁶

Wim legde in het verslag van zijn bevindingen de nadruk op de hoge bevolkingsdichtheid op het platteland van Java die na de dekolonisatie nog verder was opgelopen. Verbetering van de landbouwtechniek met als gevolg een stijging van de productiviteit per grondeenheid zou soelaas bieden maar de kans daarop leek niet erg groot. Meer heil viel te verwachten van transmigratie naar de buitengewesten mits dit zou samengaan met een toenemende diversificatie van de economie, industrialisatie in het bijzonder, om de druk op de agrarische bestaansbronnen te verminderen. Een bezoek aan zijn oude standplaats in Zuid-Sumatra had ten doel na te gaan hoe deze transmigratie had uitgewerkt. Een opvallend gebrek aan andere bestaansbronnen dan landbouw in het gebied van aankomst kon niet anders dan op een gestaag voortschrijdende daling van de bodemvruchtbaarheid uitlopen. Die bedenkelijke uitkomst zou neerkomen op een patroon van statische expansie zoals zich ook in Java leek af te tekenen. De Wertheims kwamen naar de Lampongs terug in het gezelschap van Kampto Utomo, medewerker in de afdeling sociologie van de Landbouwhogeschool. Hij ging mee als gids op de tocht door de streek waarmee hij op grond van zijn promotieonderzoek naar verloop en effecten van transmigratie goed bekend was. Begeleid door Wim bij het op schrift stellen van de bevindingen in de maanden erna slaagde Kampto Utomo erin zijn proefschrift tijdig af te ronden en voor te leggen aan zijn leermeester. Die smaakte het genoeg als gastpromotor aan het *Institut Pertanian Bogor* (de vroegere Landbouwhogeschool) te mogen optreden en kon zijn medewerker met de behaalde doctorsgraad gelukwensen. Bij hun vertrek hadden de Wertheims vele excursies achter de rug, behalve op Java ook

naar West-Sumatra, Sulawesi en Bali. Wim voor lezingen of studiebezoeken, Hetty voor zangrecitals, maar nagenoeg altijd in elkaars aanwezigheid. De naam Wertheim was voldoende om deuren te openen. Overal waren zij hartelijk ontvangen en hadden talrijke ontmoetingen met vooraanstaande personages zoals bestuurshoofden, gouverneurs van provincies tot en met de uitnodiging voor een ontvangst in het paleis van president Sukarno. Die contacten met leidende kringen in het land waren allesbehalve verwonderlijk want overal waar hij kwam ontmoette Wim zijn oud-leerlingen van de Rechtshogeschool die nu hoge posten bezetten als politici of bureaucraten en hem graag ter wille waren in waar hij wilde gaan en wat hij te weten wilde komen.

Het studieverlof was echter nog niet voorbij en het meest opwindende deel vond pas tegen het einde ervan plaats: een bezoek aan China, toen nog een uiterst gesloten samenleving. Voor zijn vertrek uit Nederland had Wim in een onderhoud met de officiële vertegenwoordiger van de Volksrepubliek van zijn verlangen blijk gegeven voor een kennismakingsreis. In Indonesië kreeg hij via de vriendschapsvereniging tussen beide landen de gewenste uitnodiging voor een officieel bezoek van een maand. Het dagboek dat het echtpaar bijhield bood stof voor artikelen in diverse periodieken met een welwillende strekking over het nieuwe regime. De tolk die hen begeleidde had niet alleen tot taak te vertalen maar ook de juiste betekenis aan te geven van wat zij te zien en te horen kregen. De ontvangst was gastvrij maar droeg een toeristisch stempel en Wim herhaalde steeds zijn wens dorpen te bezoeken en met boeren te spreken. Het programma bood gelegenheid voor contact met uit Indonesië afkomstige Chinezen die zich na de revolutie in de Volksrepubliek hadden gevestigd. Hij kreeg geen toestemming in Peking de in het buitenland bekende etnoloog Fei Hsiao Tung te ontmoeten die nog wel op zijn academisch instituut in functie was maar aan heftige kritiek blootstond vanwege 'rechtse' opvattingen. In de beantwoording Wim was zich terdege bewust van de ideologische toonzetting van antwoorden op vragen bij overheidsinstanties gesteld en om die reden was hij nog meer gebrand op uitstapjes naar het platteland. Zijn hardnekkig geuit verlangen om zich op de hoogte te mogen stellen van de gang van zaken in de gecollectiviseerde landbouw ging toch in vervulling. Hij mocht enkele grootschalige landbouwbedrijven, staatsboerderijen of coöperaties, bezoeken zowel in het noorden als het zuiden van China. Zelfs zijn poging om niet alleen voorlichting te krijgen van de leiding ervan maar ook met boeren zelf te praten was niet tevergeefs. Wel vonden die ontmoetingen in de aanwezigheid van de onvermijdelijke begeleiders plaats. Die surveillance was verdisconteerd in het verslag waarin Wim zijn indrukken noteerde

over de lezingen die hij hield en waarop de toehoorders – stafleden van de bezochte instituten – weinig commentaar gaven. Wim beseftte naar ‘model-ondernemingen’ te worden gebracht en schroomde niet meegekomen functionarissen uit de stad te kapittelen als hij merkte dat zij antwoorden op zijn vragen trachtten te beïnvloeden. Evenmin liet hij na adviezen te geven – zoals het planten van erfgewassen bijvoorbeeld – om het huishoudelijk inkomen aan te vullen. Die gewoonte om waar dan ook raad te geven ter verbetering van wat bestond zou hem zijn leven lang eigen blijven. Zijn indrukken vatte hij samen in een beschouwing, alweer in *De Nieuwe Stem* opgenomen. Het was een positief oordeel over de tweede fase van de landhervorming die tot afschaffing van het particulier grondbezit had geleid, verbetering van de landbouwtechnieken met productieverhoging als gevolg, aanmoediging van nevenactiviteiten ter stimulering van het welvaartspeil en uitbreiding van het agrarisch areaal door woeste grond, vooral heuvels, tot ontginning te brengen. Over de uitwerking van het gevoerde beleid liet Wim geen twijfel bestaan: voortuitgang, en dit in het dichtstbevolkte werelddeel waar de grote massa van boeren nog steeds op de rand van het bestaan verkeerde. Terug in Jakarta trok Wim in een afscheidslezing lering uit het studiejaar in Azië doorgebracht. Het meest problematisch achtte hij de diepe armoede waarin het gros van de inwoners in India leefde. De bevolking in Indonesië had een iets hoger bestaanspeil, vooral de beter bedeedden, maar economische nood – gevolg van grondgebrek, waar irrigatie ontbrak de lage opbrengst ervan en de afwezigheid van werkgelegenheid buiten de landbouw – kwam ook hier veelvuldig voor. Het mankeerde aan bekwame leiding in het ontwikkelingsproces. Tegen die zwaarwegende tekortkomingen stak de verbeterde gezondheidszorg en de bevordering van het onderwijs gunstig af. Over China liet Wim zich veel hoopvoller uit. De revolutie had een daadkrachtig leiderschap aan de macht gebracht dat zich inspande om het land op te bouwen en de toestand voor het volk te verbeteren. Zeker, de problemen waren groot maar vooruitgang was geboekt. Waar de armoede afnam leek de vergrote bestaansruimte niet slechts een klein deel van de bevolking ten goede te komen maar zette die verbetering zich tot aan de bodem van de samenleving door.

Verruiming van het studieveld

Het vergelijkend overzicht was meer dan een terugblik. Het eindoordeel werd tevens uitgangspunt voor bezinning op de agenda waarmee Wim na

zijn terugkeer in Amsterdam weer aan de slag ging. Om te beginnen verruiming van het afgebakende studieterrein tot buiten de samenleving waarop zijn aanvankelijke kennis betrekking had. Zeker, zijn aandacht bleef op Indonesië gericht maar strekte zich daarnaast tot andere delen van Azië uit. Ter onderstreping dat het zwaartepunt meer op het heden dan verleden lag, werd de naam van het door Wim opgerichte en geleide centrum veranderd in Sociologisch-Historisch Seminarium. Bovendien met toevoeging van Zuid- en Zuidoost-Azië als regionale verbijzondering die in de stafbezetting tot uiting kwam. De uitbouw in de nu volgende tien jaar tot een groter instituut vond stapsgewijs plaats door de benoeming, naast aankomende Indonesiëspecialisten, van medewerkers die zich aan de bestudering van de Filippijnen, Maleisië, Vietnam, Thailand, India of China hadden gezet. Zelf behoorde ik tot de eerste lichte van deze personele uitbreiding in een juniorpositie. In de loop van mijn studie had ik mij steeds meer op de sociologie en geschiedenis van Azië toegelegd en kwam ik als student-assistent bij mijn voornaamste leermeester in dienst. Wims instituut was ondergebracht in wat oorspronkelijk het Koloniaal Instituut heette. Het gebouw, met geld van het Nederlands-Indisch bedrijfsleven in 1926 tot stand gekomen, onderging na de Tweede Wereldoorlog een eerste naamsverandering tot Indisch Instituut en werd vervolgens in 1950 omgedoopt tot Koninklijk Instituut voor de Tropen. In dit monumentale pand bevond zich ook de collegezaal. Op weg erheen kwam Wim langs muurschilderingen – met onder andere portretten van gouverneur-generaal Jan Pieterszoon Coen, die met extreem harde hand de macht van de V.O.C. uitbreidde, en van Johannes van den Bosch, die de leiding over het cultuurstelsel had dat de Javaanse boeren tot onvrije arbeid dwong – waarop de herinnering aan ‘de goede oude tijd’ bewaard was gebleven. In een vleugel van het gebouw was zijn Seminarium ondergebracht. In het vertrek door Wim bezet ontving hij bezoek, nam tentamens af, hield besprekingen, voerde zijn correspondentie en telefoneerde doorlopend. In de andere kamer zat zijn secretaresse, bij toerbeurt gezelschap gehouden door een viertal assistenten: The Siauw Giap, die met Wims dochter Marijke zou trouwen, Mommy Tjondronegoro, die na zijn afstuderen terugging naar Indonesië waar hij in dienst trad van het Institut Pertanian in Bogor, mijn jaargenoot Chris Baks en ikzelf. Het was een deeltijdsaanstelling die Chris en ik dankten aan de afwezigheid van Dr. Cora Vreede-de Stuers. Zij bracht een studieverlof in India door en regelde na voltooiing van onze opleiding een jaar later onze affiliatie aan de Maharaja Sayajirao University of Baroda.

Het student-assistentschap was de positie van een leerling die de leer-

meester terzijde stond. Het betekende allerlei voorkomende karweitjes te doen: in de bibliotheek boeken halen of brengen, drukproeven van de baas corrigeren en hem naar colleges vergezellen. Maar ook het voorrecht door hem begeleid te worden in zelfstandige wetenschapsbeoefening, dat de vorm aannam van een overeengekomen onderzoeksproject. Een hoogoplopend conflict tussen Nederland en Indonesië in de vroege jaren zestig stond mijn voornemen in de weg om op Java promotieonderzoek te doen. Wim vond een uitweg toen hij op een conferentie zijn bekende Indiase vakgenoot M.N. Srinivas ontmoette die hem suggereerde mij samen met Chris Baks naar Gujarat te sturen. De weg erheen was geplaveid met een moeizaam verkregen studiebeurs en na midden 1962 kwam ik op mijn bestemming aan, een dorp in Gujarat. India had nog steeds het karakter van een boerensamenleving en daarin zou pas in de decennia erna verandering komen. Zelf besliste ik waar het onderzoek zou plaats vinden maar de methodiek ervan stond al tevoren vast, op basis van antropologisch veldwerk. Afgaande op de ervaring tijdens zijn Aziatisch studiejaar was mijn leermeester ervan overtuigd dat de onderzoeker zo dicht mogelijk bij de realiteit moest proberen te blijven en natuurlijk veel langer dan waartoe hij zelf in de vorm van korte excursies in staat was geweest. Bovendien niet in de vorm van interviews of enquêtes maar door als waarnemer gegevens te verzamelen en aanwezig te zijn in het leven en werken van alledag en met een brede waaier van informanten van gedachte te wisselen over wat in en om de locatie van onderzoek voorviel en hoe dat in een breder kader te begrijpen.⁷

Naast mij hebben veertien andere promovendi in de loop der jaren het voorrecht gehad door Wim te worden begeleid en hun leertijd met hem als promotor te besluiten door de doctorsgraad aan de Universiteit van Amsterdam te behalen. Wim had mij bij vertrek aangemaand hem uitvoerig op de hoogte te houden van mijn vorderingen, maar daarbij bleef het niet. Hij probeerde altijd tijd te vinden zijn promovendi in het veld op te zoeken om ter plekke inzicht te krijgen in wat zij deden en waartoe dat leidde. Dat gebeurde begin 1963 ook in mijn geval. Ik had me op zijn komst voorbereid en besloten hem niet in het dorp van mijn veldwerk te ontvangen. Het excuus dat ik daarvoor had was mijn tekortschietend onderdak dat verstoken was van toilet, stromend water en ander gemak. Maar in het naburige dorp waar ik zijn logies in het comfortabele huis van een landheer geregeld had gebeurde precies wat ik had voorzien. Wim hoorde ervan op dat ook zijn gastheer boerenknechten in dienst had die in horigheid aan hem gebonden waren. Hij voelde hem en andere grote grondbezitters niet alleen scherp aan de tand maar liet hen ook in klare bewoordingen weten

dat deze praktijken moreel en maatschappelijk hoogst verwerpelijk waren. Wims stellingname werd in deze notabele kring stilzwijgend aangehoord maar bleef na zijn vertrek nog dagenlang onderwerp van gesprek. Hij had ook met ongeloof gereageerd toen ik in antwoord op zijn herhaalde vraag hem liet weten geen bewijzen te hebben gevonden dat het landloze proletariaat in verzet ging tegen de onvrije dienstbetrekking. Onmogelijk, zo hield hij vol, slaven zijn altijd en overal in opstand gekomen. Het kritisch commentaar van mijn leermeester bleef me bezighouden, ook nadat ik mijn bevindingen op schrift had gesteld in mijn dissertatie (Breman 1970). In het historisch bronnenmateriaal na afloop van het veldonderzoek, door mij ruimschoots geraadpleegd, had ik immers geen enkele aanwijzing aangetroffen voor een vertoon van georganiseerde opstandigheid. Die vaststelling was onjuist, zo bleek achteraf toen ik op eerder aan mij onbekend gebleven archieven was gestuit die van het tegendeel getuigden (Breman 2007).

De ontwikkelingsgang anders beoordeeld

Al in een vroege publicatie had Wim blijk gegeven van zijn afwijkende mening over het onderscheid gemaakt tussen economisch ontwikkelde en onderontwikkelde gebieden in de wereld. Het achterblijven van het zuidelijk halfrond was naar zijn mening de uitkomst van koloniale bemoeienis die tot verstarring had geleid. De grootlandbouwlobby in Nederlands-Indië had zich met succes tegen een politiek van economische diversificatie verzet (Wertheim 1960; zie ook Gordon 2009). Een aanzienlijk deel van de grond was onttrokken aan gebruik door de boerenbevolking en ook hun werkkraft moest als plantage-arbeid beschikbaar blijven voor de teelt van exportgewassen. Het patroon van gedeelde armoede zoals op Java voorkwam had niet als oorzaak het halsstarrig vasthouden aan een pre-kapitalistische traditie maar was gevolg van de opkomst van kapitalistische bedrijvigheid in een koloniale of semi-koloniale gedaante. De nieuwe productiewijze was in vreemde handen en diende ook uitsluitend externe belangen. De inheemse bevolking raakte vastgenageld in een bestel dat onvoldoende ruimte bood voor het op gang brengen van een eigen dynamiek. Involutie was de term waarmee Clifford Geertz de neerwaartse spiraal omschreef die getuigde van een zich vastlopen in traditionele structuren en instituties. Buiten de landbouw was weinig werkgelegenheid voorhanden terwijl de dichtheid van de bevolking tot een steeds hoger niveau was gestegen. Ontsnapping uit het dorp bood geen uitzicht op een veel

beter bestaan. In de Engelstalige bewerking van dit essay haalde Wim het werk van Geertz met instemming aan. In diens verslag van stedelijk onderzoek beschreef deze antropoloog in 1956 een economie die nog geen kwart eeuw later als 'de informele sector' zou worden aangeduid (Geertz 1956a, 1956b; zie ook Wertheim 1964a).

The lack of opportunity for employment in the town, the growing stream of impoverished rural inhabitants moving there, and the generally low standard of living lead to the available opportunities for work being spread over large numbers of applicants each of whom has too little to do and is living on the very margin of minimal subsistence. The innumerable street-vendors, pedicab drivers, 'peons' and little clerks in the offices all testify to the same system, in which social justice takes precedence over efficiency and a minimal output per head is put up with so that the available means of subsistence can be spread over a maximum number of people. In urban industry, too, the efficiency and viability of an enterprise suffer from the social pressure of the environment, which demands that the factory owner takes on and maintains so many male or female workers that each has too little to live on and too much to die, while there is no incentive to and possibility of further investment left (geciteerd in Wertheim 1964b: 12).

Het artikel was opgenomen in een bundel getiteld *East-West Parallels: Sociological Approaches to Modern Asia* die in 1964 verscheen (Wertheim 1964b). Het werk getuigde opnieuw van zijn historiserende aanpak als noodzakelijk om maatschappelijke verandering te begrijpen. Hij liet zich kritisch uit over de gangbare stelling dat de modernisering van Azië tot stand zou komen door navolging van het traject door de westerse samenlevingen afgelegd en verwierp de opvatting dat de geschiedenis van die *take-off* zich zou herhalen als onjuist. In de inleiding lichtte Wim zijn bezwaar tegen die dominante zienswijze toe met wat de historicus Jan Romein (1963) de 'dialectiek van vooruitgang' had genoemd. In het proces van ontwikkeling dat de mensheid doormaakt zouden voorlopers en achterblijvers zich niet voorgoed in die positie tot elkaar blijven verhouden maar van plaats kunnen veranderen of zelfs wisselen. De mogelijkheid van deze omkering in rangorde tussen voorsprong en achterstand – ook wel als de wet van de remmende voorsprong of een premie op achterstand aangeduid – viel in goede aarde bij beoefenaars van de sociale wetenschappen in landen die zich kort tevoren hadden bevrijd van (semi-)koloniale overheersing. Een citaat uit zijn werk trof ik in 1976 aan op het naamkaartje van het A.N. Sinha instituut in Patna, India. Als blijk van bijval van een staf die met

genoegen las dat 'de achtergebleven landen' de opdracht hadden om op eigen kracht tot ontplooiing te komen in plaats van in een al vastliggend patroon van voorgaan en navolgen opgesloten te zijn.

Bestrijding van de Indonesische dictatuur en haar Westerse donoren

Voorlopig bleef Wims aandacht sterk op Indonesië gericht. Dit had te maken met de verslechtering van de politieke toestand, in 1965 uitmondend in een militaire dictatuur die ruim dertig jaar heeft standgehouden. De staatsgreep die generaal Suharto aan de macht bracht werd in het Westen met opluchting begroet. Niet door Wertheim, die samen met enkele andere gezaghebbende deskundigen zich fel tegen de regimewisseling uitsprak. Hun veroordeling spitste zich toe op de moord die het leger met inschakeling van civiele benden op ten minste een half miljoen landgenoten beging. Wim maakte al in zijn eerste artikelen die in *De Groene* verschenen⁸ melding van de slachtpartij die plaatsvond op alles wat als links bekend stond of daarmee sympathiseerde. Het was vooral de massale aanhang van de Partai Komunis Indonesia (PKI) waartegen tussen najaar 1965 en voorjaar 1966 een campagne losbarstte die uitroeiing van deze beweging beoogde. Leden en kader ervan waren het eerste doelwit maar het van staatswege gelanceerde geweld richtte zich niet minder tegen vakbonden en tegen de grote, als radicaal bekend staande boerenbond die actievoerde voor pachthervorming en onteigening van grootgrondbezit (zie White 2016). De slachtoffers, vaak op gruwelijke wijze omgebracht, waren merendeels deel landarmen en landlozen op het platteland waarvan naam en identiteit nooit zijn geregistreerd. Wie geluk had om niet in een orgie van haat en wreedheid te worden afgemaakt, werd voor onbepaalde tijd gedetineerd zonder ooit terecht te staan voor de 'misdaden' die zij zouden hebben begaan. Met zijn protest tegen het terreurbewind onderscheidde Wim zich van de blijken van begrip en zelfs instemming die in het Westen en ook in Nederlandse politieke kringen de boventoon voerde. Wim onderstreepte zijn afwijkende mening door in 1968 voorzitter te worden van het opgerichte Komitee Indonesië. Vanuit dit forum kwam het tegengeluid waarmee stelling werd genomen tegen de opinie die de rechtse machtsovername voorstelde als het beste nieuws uit Azië sinds jaren. In de tijd erna ontving Wim bannelingen die in hem de vertolker vonden van wat in eigen land niet gezegd kon worden. Vaak waren zij in het buitenland toen de *kudeta* plaatsvond en stond hen bij terugkeer de doodstraf of

detentie te wachten. Wim trok zich hun lot aan, spande zich in om een verblijfsvergunning voor hen te krijgen maar vestigde ook de publieke aandacht op de meer dan honderdduizend ‘verdachten’ in kampen of gevangenissen opgesloten. Ik herinner mij samen met hem bij de Nederlandse premier op bezoek te zijn gegaan om aan te dringen op een krachtig protest toen voormannen van de boerenbond en vakvereniging geëxecuteerd werden na het schijnproces tegen hen gevoerd.⁹ Toen ik de bekende schrijver Pramoedya Ananta Toer na zijn vrijlating uit langdurige gevangenschap opzocht – hij stond nog steeds onder huisarrest – hingen boven zijn schrijftafel de portretten van Benedict Anderson en Wim, die hij als zijn schutspatronen beschouwde en die naar zijn zeggen al die jaren zich als geen ander om hem hadden bekommerd.

In Nederland was de invoering van een dictatuur in haar voormalige kolonie begroet als het begin van betere tijden. De parlementaire delegatie die in 1967 op werkbezoek ging, gaf bij terugkeer op Schiphol hoog op van de gastvrije ontvangst die het gezelschap in Jakarta ten deel was gevallen. Het herstel van de goede betrekkingen, zo zei de vooraanstaande PvdA-politicus die woordvoerder was, zou voor het Nederlands bedrijfsleven voordelig uitpakken. Die voorspelling is volledig uitgekomen. Onder auspiciën van een internationaal consortium onder Nederlands voorzitterschap (IGGI), vloeide steeds meer ontwikkelingshulp naar Indonesië, rijk aan grondstoffen die ‘de vrije wereld’ nodig had. Van de exploitatie trok niet de bevolking maar wel de extreem corrupte machtskliek profijt. Wim schreef dat achter wat voor ontwikkelingssamenwerking doorging een neokolonialistische politiek school die gericht was op de voortgaande onderwerping van het zuidelijk halfmond aan de westerse machten. Aan de nu geboden bijstand die verlossing uit armoede en achterstand beloofde lag het welbegrepen eigenbelang van de gulle gevers ten grondslag. Hij wees erop dat de kloof die historisch was ontstaan in plaats van kleiner te worden nog steeds toenam. De strekking van zijn betoog was dat ontwikkeling een proces is dat niet vrijwillig wordt gegeven en ongestuurd tot stand komt maar moet worden afgedwongen, niet van buitenaf maar van binnenuit en niet van bovenaf maar van onderop. Hij hekelde de aanwijzing van het particuliere bedrijfsleven als motor van economische groei en het vertrouwen op een overheid die slechts de belangen van een bevoorrechte klasse diende. Ontwikkeling op eigen kracht kan niets anders betekenen dan het belang van de bezitsarme bevolking voorop te stellen en wat de essentie ervan zou moeten zijn, lichtte Wim als volgt toe:

Het aankweken van een zeker besef van eigenwaarde onder de brede massa, en het aanwakkeren van ontevredenheid met de bestaande sociale en politieke verhoudingen en het sterken van het traditionele boerenwantrouwen tegenover een met een landadel verbonden kaste van ambtenaren. Wanneer een sociale revolutie voorwaarde is voor economische opbouw, dan wordt de enige aanvaardbare, niet-kolonialistische hulp, die welke de vastbeslotenheid om het niet langer te nemen bevordert (Wertheim 1967).

Het was een aanbeveling die haaks stond op de geautoriseerde praktijk van westerse hulpverlening, ook die van Nederland. De weinig kritische missie van ontwikkeling was in de tussentijd zowel thuis als overzee in veel bredere zin ingeburgerd geraakt. Het verschijnen van zijn kritisch opstel grepen Jan Pronk en ikzelf, beiden op dat ogenblik als stafleden verbonden aan de Nederlandse Economische Hogeschool in Rotterdam, aan om het initiatief te nemen tot een publiek debat tussen Jan Tinbergen en Wim Wertheim vóór en contra de ontwikkelingspolitiek zoals die bedreven werd. De drukbezochte bijeenkomst vond in 1968 in Amsterdam plaats en beleefd gaven beide sprekers blijk van hun grondig meningsverschil. Nu het tijdvak van de ontwikkelingsdecennia zo evident voorbij is, het budget ervoor beschikbaar gesteld is geslonken en het ministerie dat die naam draagt is omgezet in een departement van handelsbevordering, die van ons zelf bovenal, lijkt ook meer begrip te zijn ontstaan voor het argument dat Wim al direct huldigde. Namelijk dat achter de façade van goedertierenheid vanaf het begin eigenbelang en hebzucht is schuilgegaan.

Evolutie of revolutie?

Het maatschappelijk klimaat was geleidelijk meer ruimte gaan bieden voor geluiden en opinies die afweken van het gangbare en oorbaar geachte discours in en buiten de politiek. In de kring van belangstellenden voor de Derde Wereld nam de waardering voor werk en visie van Wertheim toe en zijn publiek bereik werd groter dan het tevoren was geweest. Internationaal brak een studentenrevolte uit die aan de Universiteit van Amsterdam tot de Maagdenhuisbezetting leidde. Wim was een van de weinige hoogleraren die aanbod om te bemiddelen in het hoog opgelopen conflict met het College van Bestuur. Hij drong aan op de inwilliging van alleszins gerechtvaardigde eisen over democratisering waarin de universitaire organisatie schromelijk tekortschoot. Het maatschappelijk meer *reçu* worden van Wim kwam bijvoorbeeld tot uitdrukking toen Jan Pronk eind 1973 tot

minister van Ontwikkelingssamenwerking werd benoemd en bij zijn aantreden naast zijn eigen leermeester Tinbergen ook die van mij aanzocht hem bij gelegenheid van advies te dienen. Dit blijk van erkenning was voor Wim geen reden met zijn standpunt op te schuiven in een richting die niet de zijne was. Wel had hij zich geleidelijk een andere stijl van omgang aangemeten. Die was in kleding en taalgebruik altijd uitgesproken burgerlijk geweest. Daaraan deed alleen zijn uitmonstering bij komst en vertrek op het instituut afbreuk: in een zware leren jas gestoken met een valhelm op zijn hoofd en gezeten op een bromfiets waarmee hij het stadsverkeer onveilig maakte. Maar Wim was een hoffelijke en voorkomende man die zich gedroeg naar de regels van professorale betamelijkheid. Hij ontving me bij hem thuis op de avond voor mijn promotie om het ritueel daarvan te bespreken en reageerde zorgelijk toen ik hem vertelde dat ik niet 'deftig' gekleed zou gaan. Bedenk wel, zei hij, dat de leden van de promotiecommissie geen andere keuze hebben dan in toga te verschijnen. Ik haastte mij hem gerust te stellen dat ik de orde van de plechtigheid niet zou verstoren door een spijkerbroek of zoiets te dragen. Dat luchtte hem zichtbaar op en bij mijn vertrek nodigde hij me uit om elkaar na morgen te tutoyeren, op voet van gelijkheid dus te verkeren zoals bij mijn behaalde doctorsgraad paste. Het wat lossere gedrag dat Wim ging vertonen kwam tot uiting in zijn bevrijding van de stropdas maar hij bleef een heer die zijn critici beleefd te woord stond ook als het vuur hem na aan de schenen werd gelegd. Zijn betuiging van steun met de roep om democratisering van het universitaire bestel was een logisch vervolg op het lidmaatschap, eerst van het bestuur en daarna als voorzitter van het *Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers* (VWO). Deze vereniging onderscheidde zich in de koude oorlogsjaren door een progressieve stellingname inzake duurzame ontwikkeling en bood verzet tegen aantasting van de academische vrijheid door politieke of bureaucratische bemoeienis.

Wim had inmiddels de reikwijdte van zijn studie tot buiten Azië verbreed. De omslag van geleidelijk verlopende maatschappelijke verandering naar een stroomversnelling was het thema dat nu zijn volle aandacht had. Eraan ten grondslag lagen breukpunten die hij in zijn eigen leven had meegemaakt, eerst de Russische revolutie in 1917 en in 1945 de vrijheidsstrijd in Indonesië. Aan deze wendingen ontleende hij het inzicht dat revolutie in de plaats kan treden van evolutie om aan stagnatie of verstarving te ontkomen. Behalve bezinning op wat hij zelf had ervaren klonk in zijn afweging door dat na dekolonisatie in grote delen van Azië weinig verbetering optrad in het bestaan van de gewone man. In plaats van gewelddadigheid als de essentie van revolutie te beschouwen zou de richting

waarin de kentering zich voltrekt maatstaf voor beoordeling moeten zijn. Voorop staat de vraag of met de weg van evolutie het lot van de mensheid is gediend. Hij verwees naar de hoge prijs van geleidelijkheid waarop Barrington Moore in zijn bekende studie wees, namelijk dat ‘the costs of moderation have been at least as atrocious as those of revolution, perhaps a great deal more (1966: 505). De ontwikkeling in onder andere China en Vietnam gaande was beschouwde Wim als uiting van een emancipatietrend – opgevat als vrijmaking van de natuurkrachten en verlossing uit maatschappelijke overheersing – die zich naar zijn mening door de hele wereld aftekende. *Evolution and Revolution: The Rising Waves of Emancipation* werd door de auteur aangekondigd als een sociologie van een Wereld in Beweging. Hij gaf daarmee zijn voorkeur te kennen voor een wetenschapsopvatting waarin niet stabiliteit en evenwicht vooropstaan maar dynamiek en omslag. Van het oorspronkelijk Engelstalige werk (1974), kwam al in 1971 een Nederlandse editie uit.¹⁰ Het moeizaam verloop van het veranderingsproces zoals door hem voorgestaan bracht hem tot een herziening van de ondertitel. Wat eerst als een golfslag was aangeduid werd in de vierde herdruk (1975) voorzichtiger tot een lange mars verklaard. Wim had mij al direct in mijn eigen meer sceptisch oordeel terecht gewezen. Het exemplaar dat ik van hem kreeg had als opbeurende opdracht ‘dat wanneer “accelerators” optreden, een escalatie van ontevredenheid niet langer te bezweren valt’. De stelligheid waarmee Wim de weg naar een betere toekomst wees betekende niet dat leerlingen verwacht werden hem te volgen in zijn denkbeelden. Zij werden uitgekozen op grond van gebleken belangstelling en vermoede bekwaamheid maar zonder aantasting van hun vrijheid van mening te verschillen. School te maken door zich met een schare van discipelen te omringen was niet de manier waarop hij leiding gaf aan de afdeling door hem opgericht en uitgebreid. De bundel die Wim bij zijn afscheid kreeg aangeboden met een bibliografie van zijn werk van 1946 tot 1971 getuigt van die uiteenlopende maatschappelijke stellingname (Vreede de Steurs 1971).

Focus op China

Als emeritus-hoogleraar bleef Wim de wetenschap dienen. China was de samenleving waarheen zijn interesse vooral uitging. De revolutie van 1949 gaf gestalte aan de vooruitgang die hem voor ogen stond en inspireerde hem tot herhaalde bezoeken. Om de zeven jaar – na 1956-57 opnieuw in 1964 en vervolgens in 1970-71 (Wertheim 1993). Het waren korte reizen

waarvan hij de eerste en de laatste samen met zijn vrouw Hetty maakte en zo veel mogelijk met herhaling van al eerder bezochte locaties op het platteland om een ijkpunt te hebben voor wat zich in de tussentijd had voorgedaan. De afronding was een laatste excursie op uitnodiging van UNRISD en vergezeld door een staf lid van dit instituut (Stiefel en Wertheim 1983). De uitkomsten weken af van de bevestiging die Wim gehoopt had te zien. Enerzijds leek de transformatie die gaande was te wijzen op een alternatief voor uitlevering van de arme volken in de wereld aan een ongebreidelde vrijemarkteconomie.¹¹ Maar anderzijds rees de vraag of de almachtige staat de emancipatie van de boerenmassa niet meer beteugeld dan bevorderd had. Het vertrouwen dat Wim eerder uitsprak in de socialistische koers van China had weinig overtuigingskracht toen hij bij zijn laatste bezoek moest constateren dat van waarachtige participatie van de boerenmassa weinig bleek te zijn terechtgekomen. Initiatieven voor lokale verandering waren genomen door kaderleden van de partij of experts van buiten in plaats van door de boeren zelf. Het voornemen voor langer onderzoek naar actieve participatie aan de maatschappelijke voet strandde toen toestemming van hogerhand uitbleef. Wim gaf door zijn rapportage heen weliswaar blijk van enige terughoudendheid in het uitspreken van zijn waardering maar te spaarzaam en te terughoudend om het verwijt te ontlopen dat hij te veel wilde zien wat hem als wenselijk voorkwam. De vooruitgang die hij schetste miskende het autoritaire karakter van het staatsbestel, een gareel van machtsuitoefening waarin de bevolking bleef opgesloten. Niet zelden kwam kritiek op zijn oordeel voort uit het vereffen van een al langer uitstaande rekening. Om te beginnen de afvalligheid van Wim ten tijde van 'de Indonesische kwestie', zijn weigering zich in het politieke gareel te voegen dat uit was op herstel van het koloniale rijk. Zijn felle oppositie daartegen had kwaad bloed gezet en dat gold in niet mindere mate voor zijn poging om samen met anderen een middenweg te zoeken ten tijde van de Koude Oorlog tussen wat het Vrije Westen heette en de duisternis die achter het IJzeren Gordijn heerste. Wim was wat met ere een dissident werd genoemd maar zijn soort van dissidentie viel buiten de orde van betamelijkheid. Sommigen waren het met zijn eerdere standpuntbepaling eens maar namen hem een latere kwalijk. Bij mijn bezoeken aan het nu bejaarde echtpaar kreeg ik stevast het plakboek voorgelegd waarin een aangeslagen Hetty de niet aflatende stroom van kritiek uit kranten en andere periodieken bewaarde. Het waren knipsels die varieerden van zakelijke weerwoorden tot *ad hominem* haatberichten. De positiever beoordeling over wat in China gaande was stond niet los van Wims teleurstelling over de postkoloniale regimes elders in Azië. De machtheb-

bers in Indonesië en Zuid-Azië bewezen niet veel meer dan lippen dienst aan de noodzaak tot lotsverbetering van de massa's op het platteland. Hij koos ervoor afstand te nemen van het gebruikelijke ontwikkelingsparadigma dat ook in de beoordeling achteraf wordt voorgesteld als gedreven te zijn door de belofte een einde te maken aan de armoede en ongelijkheid waarin de onderhorige klassen der bevolking verkeren.

Wim heeft in later jaren toegegeven de uitkomst van de Chinese revolutie te rooskleurig te hebben voorgesteld. Te weinig had hij zich de kritiek herinnerd door hemzelf uitgeoefend op de gebruikelijke wijze van sociaal-wetenschappelijk onderzoek in de koloniale tijd:

A great distrust of 'official' informants, such as chieftains, village elders, 'experts' of customary law, is essential for a social anthropologist or sociologist doing fieldwork in the non-Western world. These people are in general only expressing the 'dominant' value systems. To detect hidden or overt forms of protest, the attention has to be shifted to how representatives of different layers of society think and feel about the society in which they live, and how they actually behave. (Wertheim 1964: 37)

Aan de herziening van zijn eerder standpunt droeg ongetwijfeld bij dat China het gevolgde pad verliet, met de socialistische leer brak en overschakelde op de kapitalistische markteconomie. Wim was teleurgesteld over deze breuk en liet weten dat het land voor hem zijn aantrekkingskracht als een uniek experiment op maatschappelijk en ideologisch gebied had verloren. Hij kon weinig anders dan de constatering onderschrijven die Barrington Moore al eerder tijdstip deed '[...] that in China too the claims of socialism rest on promise not performance' (Moore 1966: 506; zie Wertheim 1993). Wat Wim betreft viel China met de koerswijziging die zich tegen het einde van de jaren tachtig doorzette terug in de toestand waarin de Derde Wereld verkeerde. De volledige overgave aan wat voor de vrije markt doorging betekende niet zo zeer een voortgaande onderwerping aan westerse hegemonie als wel het verlaten van een eigen marsroute naar een betere, niet-kapitalistische toekomst. Terwijl Wim zijn misprijzen uitsprak over de neoliberale wereldorde die was ontstaan en waaraan uitbuiting en onderdrukking inherent waren, hield hij tot het einde van zijn leven vast aan zijn geloof in een heropleving van de emancipatorische krachten. Hij deed daarvan verslag in zijn laatste boek – *Third World Whence and Whither* (1997) – waarin hij als voorwaarde voor die terugkeer een sterk staatsbestel aanwees dat geworteld was in het democratisch beginsel van inspraak en zeggenschap aan de basis van de samenleving.

Ook deze eindbalans lijkt Wim meer als een wensdroom dan als een empirisch onderbouwde werkelijkheid te hebben opgemaakt.

De nalatenschap van Wertheim

Hoe keek hij zelf terug op de kwart eeuw aan de Universiteit van Amsterdam doorgebracht? Als bijdrage aan een gedenkboek van de Faculteit der Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen schreef Wim in 1997 het als zijn taak te hebben gezien een sociologie te ontwikkelen toegespitst op de specifieke kenmerken van Aziatische samenlevingen of, algemener gesteld, op die van de ‘onderontwikkelde’ wereld. Het programma door hem ontvouwd verschilde grondig van dat van de Universiteit van Leiden waar de beoefening van de oriëntalistiek was overgegaan in de studie van Azië als de geschiedenis van de ‘westerse expansie’. Tegen die eurocentrische aanpak had hij stelling genomen door de interne dynamiek van het meest volkrijke werelddeel te benadrukken (Wertheim 1998). Hoe laat zijn wetenschappelijk werk zich achteraf beoordelen? Als dat van een groot geleerde die vanuit een maatschappelijk engagement een visie huldigde die haaks stond op de zelfgenoegzaamheid en vermeende superioriteit waarvan de westerse beoefening van de sociale wetenschappen expliciet of impliciet was doordrongen. De studie van het moderne Azië in historisch en comparatief perspectief heeft aan deze socioloog die buiten de gebaande paden trad veel te danken. Gaandeweg ging Wim ertoe over zijn werk ook in buitenlandse tijdschriften – vaak door hemzelf geschreven in het Engels, Frans, Duits of Russisch – te publiceren en de belangstelling ervoor getuigde van zijn internationale reputatie. Onder vakgenoten in Nederland bestaat geen twijfel over Wims verdiensten maar zijn faam als dissident had tot gevolg dat de erkenning door officiële genootschappen – zoals de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen of, nog pikanter, op zijn eigen studieterrein door het Koninklijk Instituut van Taal-, Land- en Volkenkunde – uitbleef. Die achting viel hem ruimschoots vanuit het buitenland ten deel en een paar voorbeelden ter illustratie zijn de volgende. Op verzoek van de auteur maakte Wim deel uit van een panel waaraan Gunnar Myrdal kort voor publicatie zijn magnus opus *Asian Drama: An Enquiry into the Poverty of Nations* (1968) voor commentaar voorlegde. Clifford Geertz die als jong antropoloog van 1952-54 zijn eerste veldwerk in Oost-Java verrichtte bezocht Wim in Amsterdam en hechtte aan zijn commentaar op de uitwerking van de involutiethese. De politicooloog-antropoloog James Scott getuigde in het voorwoord van zijn baan-

brekende studie *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia* (1976) van de inspiratie die had ontleend aan het werk van '[...] the briljant Dutch scholar W.F. Wertheim, many of whose values and perspectives I have come to share'. Benedict Anderson ten slotte voldeed graag aan het verzoek om in 1992 de Wertheim-lezing te houden onder de titel *Long Distance Nationalism, World Capitalism and the Rise of Identity Politics*. Het zou geen moeite kosten aan deze prominente namen die van anderen toe te voegen; vakgenoten die zich verschuldigd voelden aan een van hen die niet voor een *area study* benadering koos maar een veel ambitieuzer doel voor ogen had: licht te werpen op de langetermijn-veranderingsprocessen waarin de mensheid verwickeld is.

Wat Wim bij zijn universitair afscheid ook achterliet was een bloeiend centrum van op Azië gerichte wetenschapsbeoefening. De afdeling belast met sociologisch-antropologisch onderwijs en onderzoek werd in 1987 omgezet en uitgebouwd tot CASA, Centrum voor Azië-Studiës Amsterdam. In 1992 volgde een fusie met het Postdoctoraal Instituut voor de Sociologie (PdIS). Dit samengaan kreeg beslag in de oprichting van de Amsterdamse School voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek (ASSR) dat tot taak kreeg de promotieopleiding op het bestreken terrein van studie te verzorgen. Het initiatief had de hartelijke instemming van Wim die zich in zijn loopbaan had ingespannen voor samenwerking met collega's gespecialiseerd op het eigen, dat wil zeggen westerse maatschappijtype. Uniek voor Nederland was de eigenaardige scheiding die was ontstaan tussen westerse- en niet-westerse sociologie.¹² De scheidslijn getrokken veronderstelde dat de sociologische theorievorming en het begrippenapparaat niet van toepassing waren op samenlevingen die de omvorming naar westers model (nog) niet hadden doorlopen. Zo lang die transitie uitbleef – dat dit zou gebeuren stond vast – kreeg de studie van hun structuur en cultuur geen plaats in de algemene, dat wil zeggen westerse sociologie. Het zal geen verbazing wekken dat Wim het met deze *status aparte* hartgrondig oneens was. Hij zocht het contact met zijn 'westerse' vakgenoten, mocht een enkele keer in hun gezelschap vertoeven¹³ maar bleef voor hen een vreemde eend in de bijt. De samensmelting die in Amsterdam tot stand kwam, niet alleen die tussen westerse en niet-westerse sociologie maar verder verbreed tot de antropologie, politicologie en geschiedenis, had zijn warme belangstelling. Ook het opgestelde wetenschapsprogramma dat sociaalwetenschappelijk onderzoek in comparatieve en historiserend perspectief voorschreef was in overeenstemming met de zienswijze waardoor Wim zich liet leiden.

De onderstreping van deze verwantschap lag ook ten grondslag aan het

initiatief om een Wertheim-lezing in te stellen waarmee de Aziatische tak van de ASSR het academisch jaar afsloot. De eerste in de reeks werd gehouden in 1992 en aan deze speciale bijeenkomst nam Wim ook zelf deel met een verhandeling waarin hij uitweidde over racisme zowel in de koloniale setting als in het thuisland (zie ook Wertheim 1990). Wat op het eerste gezicht een wat gedateerd onderwerp leek – het kolonialisme was immers voorbij – is in de jaren erna tot een belangrijk maatschappelijk vraagstuk uitgroeid. De opkomst van een virulent racisme zou uitmonden in een herbevestiging van het geloof in westerse superioriteit dat haar wortels had in het koloniaal verleden. De botsing van beschavingen hieruit afgeleid is een aberratie door Wim zijn leven lang bestreden. Het was het onderwerp dat Benedict Anderson in zijn in 1993 gehouden Wertheim-lezing aan de orde stelde. Wim was daarbij aanwezig en dat zou ook in de jaren erna zo blijven tot in 1998 een einde aan zijn leven kwam. De Amsterdamse School bestaat niet meer en ook de Aziatische studies hebben in Amsterdam de glans verloren die Wim eraan gaf, maar de herinnering aan hem en zijn werk blijft dankbaar bewaard.¹⁴

Noten

1. Voor een kritische bezinning op deze afbakening en de nawerking ervan verwijs ik naar mijn bijdrage in het orgaan van de International Sociological Association (Bremán 2015).
2. De biografische gegevens over de periode tot het einde van de Indische loopbaan zijn ontleend aan het relaas dat Wim en zijn vrouw op schrift stelden (Wertheim en Wertheim-Gijse Weening 1991).
3. Deze kritische voedingstoestand die tot niet meer dan een overlevingsrantsoen in staat stelde moet begrepen worden in het licht van informatie over de arbeidslonen. Volgens de bron waarnaar Wertheim verwees kregen mannelijke veldkoelees op suikerplantages in Midden-Java 1.1 cent per uur, voor vrouwen gold een nog lager tarief (Koele Budgetcommissie 1941; zie ook Huizinga 1958).
4. Naast verschillende herdrukken volgde ook vertaling in *bahasa indonesia*.
5. Wim F. Wertheim – *Terug in Azië 1956-1957*. Dit verslag werd in 1992 in eigen beheer uitgegeven en bleef ongepubliceerd.
6. *Ibid.*: 57-58.
7. Van zijn leerlingen die hem bij zijn afscheid in 1971 een bundel sociologische opstellen aanboden hadden elf op deze manier hun promotieonderzoek verricht.
8. Van onder andere 19-2-1966, 21-5-1966, 1-10-1966, 8-10-1966, 15-10-1966, 14-10-1967.
9. Het onderhoud met R.F.M. Lubbers kwam op voorspraak van Jan Pronk tot stand.
10. Hetty verzorgde de vertaling vanuit het Engelse origineel.
11. Volgens de Indonesische landbouwsocioloog Sayogy – eerder bekend als Ir. Kampto Utomo die in 1957 bij Wim aan de Landbouw Universiteit in Bogor was gepromoveerd –

- was onder de armste categorie op het Javaanse platteland de gemiddelde consumptie per dag in calorie tussen 1969 en 1976 gedaald tot minder dan 1000 (Sajogyo 1995).
12. Voor de achtergrond en uitwerking van het gemaakte onderscheid, op wetenschappelijke gronden volstrekt onderhoudbaar, zie Breman (2006).
 13. Zo nam hij in 1960 deel aan een conferentie belegd door de Nederlandse Sociologische Vereniging waaraan hij een paper bijdroeg 'Corruptie als sociologisch studie-object', gepubliceerd in het jaarboek dl.XIV, 1961: 5-40.
 14. Wims persoonlijk archief is ondergebracht bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam waar het voor inzage toegankelijk is. Zijn huisbibliotheek, een omvangrijke collectie boeken en andere geschriften, is geschonken aan het instituut van de Gadjah Mada Universiteit in Yogyakarta, opgericht en geleid door Sartono Kartodirdjo die bij Wim was gepromoveerd op zijn onderzoek naar boerenstanden op Java in de koloniale tijd.

Literatuur

- Boeke, J. (1966) *Indonesian Economics: The Concept of Dualism in Theory and Policy*. Den Haag: W. van Hoeve.
- Breman, J. (1970) *Meester en Knecht; een onderzoek naar de veranderingen in de betrekkingen tussen landheren en landarbeiders in Zuid-Gujarat, India*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, proefschrift.
- Breman, J. (2006) De sociologie van het polderland. *Sociologie*, 2(3): 329-354.
- Breman, J. (2007) *Labour Bondage in West India from Past to Present*. New Delhi: Oxford University Press.
- Breman, J. (2015) The Strange History of Sociology and Anthropology, *Global Dialogue*, 5(4).
- Geertz, C. (1956a) *The Social Context of Economic Change: An Indonesian Case Study*. Cambridge: M.I.T., mimeographed paper.
- Geertz, C. (1956b) Religious Belief and Economic Behavior in a Central Javanese Town: Some Preliminary Considerations. *Economic Development and Cultural Change*, 4: 134-158.
- Gordon, A. (2009) *The Necessary But Impossible Task: The Promotion of Industry and the Factory Commission in the Netherlands East Indies*. Nijmegen: Radboud University, proefschrift.
- Huizinga, L.H. (1958). *Het koeliebudgetonderzoek op Java, 1939-1940*. Wageningen.
- Koelie Budgetcommissie (1941) *De levenswijze van de arbeiders in de cultures en van de tani's op Java in 1939-1940*. Batavia.
- Leur, J.C. van (1955) *Indonesian Trade and Society: Essays in Asian Social and Economic History*. Den Haag: W. van Hoeve.
- Moore Jr., B. (1966) *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.
- Romein, J.M. (1963) Change and Continuity in History: The Problem of the 'Turnover'. *Delta, A Review of Arts, Life and Thought in the Netherlands*, 4(1): 27-40.
- Sajogyo (1995) Agriculture and Industrialization in Rural Development. In: J.P. Dirkse, F. Hüskens en M. Rutten (red.) *Development and Social Welfare: Indonesia's Experience Under the New Order*. Leiden: KILTV Press.
- Stiefel, M. en W.F. Wertheim (1983) *Production, Equality and Participation in Rural China*. London: Zed Press.

- Vreede de Steurs, C. (red.) (1971) *Buiten de grenzen. Sociologische opstellen aan prof.dr. W.F. Wertheim, 25 jaar Amsterdams hoogleraar 1946-1971*. Meppel: Boom.
- Wertheim, W.F. (1946) Nederland op de Tweesprong: Tragedie van de aan traditie gebonden mensch. *De Nieuwe Stem*, maart.
- Wertheim, W.F. (1949) *Het rassenprobleem; de ondergang van een mythe*. Vrij Nederland reeks. Den Haag: Albani.
- Wertheim, W.F. (1950) *Herrijzend Azië*. Arnhem: Van Loghum Slaterus.
- Wertheim, W.F. (1956) *Indonesian Society in Transition: A Study of Social Change*. Den Haag: W. van Hoeve.
- Wertheim, W.F. (1960) Sociologische aspecten der achtergebleven gebieden. *Mens en Maatschappij*, 35: 346-358.
- Wertheim, W.F. (1964a) Peasants, Peddlers and Princes: A Review Article. *Pacific Affairs*, 37(3): 307-311.
- Wertheim, W.F. (1964b) A Sociological Approach to the Problem of Underdevelopment. In: W.F. Wertheim (red.) *East-West Parallels*. Den Haag: W. van Hoeve, 1-20.
- Wertheim, W.F. (1967) Ontwikkelingshulp als neo-kolonialisme. *De Nieuwe Stem*, 22: 461-483.
- Wertheim, W.F. (1974) *Evolution and Revolution: The Rising Waves of Emancipation*. Hammonds-worth: Penguin.
- Wertheim W.F. (1980) De Romeins en Azië. *Bzzletin*, 81: 43.
- Wertheim, W.F. (1990) Netherlands-Indian colonial racism and Dutch home racism. In: J. Breman (red.) *Imperial Monkey Business; Racial Supremacy in Social Darwinist Theory and Colonial Practice*. Amsterdam: VU University Press, 71-88.
- Wertheim, W.F. (1993) *China om de zeven jaar. Studiereizen naar het aardse rijk*. Berchem: Epo.
- Wertheim, W.F. (1997) *Third World Whence and Whither? Protective State versus Aggressive Market*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Wertheim, W.F. (1998) Naoorlogse Amsterdamse visie op herrezen Azië. In: A. Gevers (red.) *Uit de zevende; vijftig jaar politieke en sociaal-culturele wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam: Het Spinhuis, 36-42.
- Wertheim, W.F. en H. Wertheim-Gijse Weening (1991) *Vier wendingen in ons bestaan: Indië verloren, Indonesië geboren*. Breda: De Geus.
- White, B. (2016) Remembering the Indonesian Peasants' Front and Plantation Workers' Union (1945-1966). *The Journal of Peasant Studies*, 43(1): 1-15.

Over de auteur

Jan Breman studeerde Sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij in 1970 ook promoveerde bij Wim Wertheim. Zijn proefschrift ging over landarbeid in India. Hij was vanaf 1963 werkzaam aan de Nederlandse Economische Hogeschool, later omgedoopt tot de Erasmus Universiteit. Met J.A.A. van Doorn richtte hij in de sociale faculteit de vakgroep comparatieve sociologie op. In 1987 kwam hij terug in Amsterdam, waar hij decaan werd van het Center on Asian Studies Amsterdam (CASA). Samen met A. de Swaan stichtte hij, gesteund door vele collega's, de Amsterdam School for Social Science Research. Breman kreeg eredocto-

raten van het International Institute of Social Studies in Den Haag (2009) en van de School of Oriental and African Studies van de Universiteit van Londen (2013) en was gasthoogleraar aan diverse universiteiten in onder andere India, China en Indonesië. Hij is momenteel als Honorary Fellow verbonden aan het International Institute of Social History in Amsterdam. E-mail: j.c.breman@uva.nl